

Ebü'l-Hasan el-Lahmî ve Mâlikî Mezhebindeki Yeri

Abul Hasan al-Lahmî and His Significance in the Malikî Sect

Hafsa KESGİN

Uzman Vaiz. Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı
Expert Preacher. Dr., Directorate of Religious Affairs, Bursa / Turkey
hafsasenses@hotmail.com

ORCID ID: 0000-0003-3603-7422

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 5 Ağustos/ August 2018

Kabul Tarihi / Date Accepted: 2 Ekim / October 2018

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık / December 2018

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık / December

DOI: 10.29288/ilted.450996

Atıf / Citation: Kesgin, Hafsa. "Ebü'l-Hasan el-Lahmî ve Mâlikî Mezhebindeki Yeri / Abul Hasan al-Lahmi and His Significance in the Maliki Sect". *ilted: ilâhiyat tetkikleri dergisi / journal of ilâhiyat researches* 50 (Aralık / December 2018/2): 219-242. doi: 10.29288/ilted.450996

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/ilted> | <mailto:ilahiyatdergi@atauni.edu.tr>

Copyright © Published by Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi /
Ataturk University, Faculty of Theology, Erzurum, 25240 Turkey.

Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Öz

İmam Mâlik (ö. 179/795) ve öğrencilerinin fıkhi faaliyetleri sonucu ortaya çıkan Mâlikî Mezhebi kendi içinde gerek coğrafik gerekse de metodolojik nedenlere bağlı olarak Mısır, Kayravân, Medine, Endülüs ve Irak gibi farklı ekollere ayrılmıştır. Her ekolün kendine göre geleneği, bu geleneğin tesis ve teşekkülünde etkili olan isimler ve ilim halkaları söz konusudur. Kayravân ekolünün tesis edilmesinde ve temellerinin atılmasında öne çıkan birçok Maliki fakîhi bulunmaktadır. Genel olarak Mâlikî Mezhebi'nin tamamında ön plandaki isim olan Sahnûn b. Said (ö. 240/854) esasen Kayravân ekolünün temsilcisidir ve telif ettiği el-Müdevvenetü'l-kübrâ da ekolün temel başvuru kaynağıdır. Ekol içinde yapılan telif çalışmaları daha ziyade el-Müdevvene merkezli olmuş, metin üzerinde birçok şerh kaleme alınmıştır. Makalenin konusu olan Ebü'l-Hasan el-Lahmî (ö. 478/1085) ve öğrencileri ise bu ekolün teşekkül sürecinde etkili olmuşlardır. Lahmî'nin ilmi birikimini kaleme aldığı et-Tabsira isimli eser de el-Müdevvene üzerine yapılmış şerhlerden biridir. Bu çalışmada Lahmî'nin hayatı, ilmi şahsiyeti, telifleri ve Kayravân Mâlikî ekolünün teşekkül sürecindeki yeri incelenecektir.

Anahtar kelimeler: *Fıkıh, Mâlikî Mezhebi, Kayravân, Ebu'l-Hasan el-Lahmî, et-Tabsira.*

Abstract

The Maliki Sect emerged in result of Imam Malik (d. 179/795) and his students' fiqhi (Islamic jurisprudential) activities split into various schools such as Egypt, Kairawan, Madina, Andalus, and Iraq due to either geographical or methodological reasons. Each school has its own tradition, and there are the names and knowledge circles that were influential in the formation and establishment of these traditions. There were many Maliki faqîhs (Islamic jurist) who were influential in founding and establishing the Kairawan school. Sahnun ibn Said (d. 240/854), the prominent figure in the whole sect, was actually the representative of the Kairawan school, and al-Mudawwanah al-Kubra penned by him is the main reference resource of that school. The publication activities in the school were mostly based on el-Mudawwanah, and a lot of glosses have been penned about that text. Ebul Hasan al-Lahmi, the subject of article, and his students were influential during the establishment process of this school. The piece entitled Tabsira, in which Lahmi authored his knowledge accumulation, was also a gloss on el-Mudawwanah. In this study, Lahmi's life, scientific personality, publications, and significance during the foundation process of Maliki school are analyzed.

Keywords: *Fiqh (jurisprudence), Maliki Sect, Kairawan, Ebul Hasan al-Lahmî, et-Tabsira.*

Extended Summary

The fiqh science which has become a systematic science and started to bear fruit since the 2nd hijri century was shaped through the compilations of various sects/names. Every sect has a founder/imam and sects have followers ensuring their sect's formation and stability by the way of methods and principles introduced by their imam. Every sect got opportunity to spread into different regions because of diverse factors throughout the history.

Maliki is one of the four schools of Fiqh or religious law within Sunni Islam, named for Malik ibn Anas, a leading jurist from Medina. Malik clearly stated that he took the practice of the people of Medina as a source. The Maleki is predominant in north, central and west Africa and Egypt. Malik did not record the fundamental principles on which he based his school and on whose basis he derived his judgements.

The Maliki sect, which is our study subject, has mostly spread into Maghreb/ North Africa, Kairawan, Andalus, Iraq, Medina, and Egypt. This school recorded the Medina consensus of

opinion and uses hadith (tradition) as a guide. However, the region where this sect is officially accepted and practiced in the present time is Maroc, Tunisia, Sudan and Algeria which are called also as Maghreb/North Africa. These schools emerged within the Maliki sect had special fiqhi practices and prominent figures. Every school experienced occasionally change and transformation in their fiqhi methods depending on personalities. It is the second-largest of the four schools, followed by approximately 25% of Muslims. In the past, it was also followed in parts of Europe under Islamic rule, particularly Islamic Spain and the Emirate of Sicily. The colonial legal system influenced development of Morocco's legal system while shari'a courts continued to apply Maliki fiqh to matters of family law. Also, local tribunals applying customary law. Following independence in 1956, a Code of Personal Status (al-Mudawwana) was issued, based on dominant Maliki doctrine,

The Kairawan Maliki school, the subject of the present article, had firstly emerged in Tunisia but then it developed essentially in Kairawan. Later on, it eventually reached stability in Tunisia. The most influential personality during the formation process of the school at issue was Sahnun ibn Saïd who was also influential in the whole of Maliki sect. The piece entitled *al-Mudawwanah* became the sole source of fiqhi activities carried out in Kairawan in 4th century. The publication studies on *al-Mudawwanah* were generally comprised of the work types like gloss, shortening, and commentary.

After Sahnun died, two groups, one of which was represented by his son Muhammad ibn Sahnun (d. 255/869) and the other by his famous student Muhammed ibn Abdus (d. 260/873), arose within the Kairawan Maliki school. The most basic difference between these two approaches is that Ibn Sahnun used to prefer a fiqhi activity based on hadith (deeds and sayings of Prophet Muhammed) and athar (the example of the Companions), while Ibn Abdus performed fiqh depending on takhrij (the science of hadith extraction and citation) method in the light of the sect's principles. Although the impact of those two groups continued, Zeyd ibn al-Kairawani's (d. 386/996) approach based on *al-Mudawwanah* prevailed in the following period. Yet, later on, Ibn Yunus amongst his subsequent students reviewed all the books written before him, made choices, and adjudicate on certain new issues (flu).

Following Ibn Yunus, the personality maintaining the fiqh activities in Kairawan was Abu'l Hasan al-Lahmi. Imam Lahmi expanded the method Ibn Yunus implemented in the piece et Tabsira written by Imam Lahmi. He reviewed weak and anomalous opinions and preferred some to others based on proof if necessary. In this article, we try to explain and address the attributes of this new method introduced by Imam Lahmi, and its influence on the establishment process of Kairawan Maliki school, by looking at his life and publications. In this study, intellectual and academic life of the author is examined in terms of his birth, name, lineage, upbringing, his era, the influence of the political and scholastic situation on the author. In addition, his character and personality, creed, legal views, academic status, scholastic criticism leveled against him, teachers, pupils, works in briefly.

The dissertation starts with an introductory chapter which includes the reasons for this study, problems encountered, previous studies and the methodology adopted to carry out this research. This study showed the intellectual competence of the author and his keenness to follow the proof. It also showed that the author's willingness to avoid blindness following of the legal school of fight and legal rigidity and to employ ijthihad to reach sound judgments. In this article, we will try to express the Imam Lahmi's life and the characteristics of this new method which he formed moving from his compilations and we will also discuss the influence of Kairawan Maliki school during the establishing process.

GİRİŞ

Kayravân Mâlikî ekolü, Kuzey Afrika'da iki önemli merkez olan Tunus ve Kayravân'da İmâm Mâlik'in (ö. 179/795) öğrencilerinin yaptığı fihhi mesaiyi tanımlamaktadır.¹ Mağrib ekolü olarak da isimlendirilen ve İmâm Mâlik'in Tunus'lu öğrencilerinden Ali b. Ziyâd'ın (ö. 183/799) çalışmalarıyla Tunus'ta başlayan ekol sonraları İmâm Mâlik'in Kayravânlı öğrencileri Esed b. Furât (ö. 213/828) ve Sahnûn b. Saîd'in (ö. 240/854) faaliyetleri sonucunda Kayravân'a taşınmıştır.² V. (XI.) Yüzyıla kadar Kayravân merkezli yürütülen bu faaliyetler sonraları Tunus üzerinden devam etmiştir. Mâlik'in Kayravânlı öğrencileri arasında en önde gelenleri 'Abdullah b. Ferruh (ö. 176/792), Bühlül b. Râşid (ö. 183/799), Kâdî 'Abdullah b. Gânim (ö. 190/806) ve *el-Müdevvené*'nin³ oluşumunda etkili Esed b. Furât olarak zikredilmektedir. Bunlar arasında Mâlikî mezhebini Kayravân'da tanıtan ilk kişinin ise Kâdî Abdullah b. Gânim olduğu belirtilmektedir. Diğer taraftan Mâlikî mezhebi genelinde de kabul görülen Sahnûn b. Saîd'in Mısır'daki eğitimini tamamladıktan sonra Kayravân'a gelip orada kadı olarak görev yapması mezhebin bu bölgede yayılmasını sağlamış ve hatta yeni bir dönemin başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Sahnûn'un Kayravân'daki faaliyetlerinin Ebû Yûsuf'un (ö. 182/798) Bağdat'taki çalışmalarıyla mukayese edilebilecek nitelikte olduğu belirtilmiştir.⁴ Sahnûn'un vefatından sonra Kayravân'da başını İbn Sahnûn (ö. 255/859) ve İbn 'Abdûs'un (ö. 260/973) çektiği iki farklı ders halkası ortaya çıktı. Söz konusu halkalarda ortaya çıkan en bariz metod farkı, İbn Sahnûn'un hadis ve asara dayalı bir fihhi faaliyet tercih etmesine karşın İbn Abdûs'un daha ziyade İmâm Mâlik ve ashabının görüşleri üzerinden tahriç metoduna dayalı bir faaliyet tercih etmesidir.⁵

Sahnûn sonrası Kayravân'da Mâlikî mezhebinin kökleşmesinde önemli rolü bulunan isimler arasında Ebû Zeyd el-Kayravânî'nin (ö. 386/996) ayrıcalıklı bir yeri

¹ Kayravân Mâlikî Ekolünün isimlendirilmesine dair kaynaklarda farklı görüşler bulunmaktadır. Tunus ve Kayravân İfrikiyye Ekolü olarak değerlendirilirken, Kuzey Afrika'nın diğer bir merkezi olan Fas, el-Mağribu'l-aksâ ya da Fas olarak müstakil bir ekol sayılmaktadır. Muhammed b. Muhammed Mahlûf, *Şeceretu'n-nûru'z-zekîyye fî tabakâti'l-Mâlikîyye*, nşr. Ali Ömer (Kâhire: Mektebetü's-sekâfeti'd-diniyye, 1428/2007), 1: 103; Çağdaş araştırmacılardan bu üç merkezi "Mağrib Ekolü" şeklinde isimlendirenler de olmuştur. İbrâhim Ali, *İstîlâhu'l-mezheb 'inde'l-Mâlikîyye* (Dübey: Dâru'l-buhûs li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, 1321/2000), 72-9; Daha geniş bilgi için bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü (III.-V./ IX.-XI. Yy.)* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004), 65. Çavuşoğlu da Kayravân ekolü adı altında Tunus ve Kayravân'da yapılan çalışmaları kastettiğini ifade etmiş ve Fas ekolünü müstakil bir ekol olarak kabul eden araştırmacılar içinde yer almıştır.

² Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, 68.

³ Maliki mezhebinin teşekkül döneminde Sahnûn b. Saîd tarafından İmâm Mâlik ve öğrencilerinin fıkha dair görüşlerini bir araya getirmek amacıyla kaleme alınan bu eser, farklı Mâlikî çevrelerce mezhep içi fihhi faaliyetlerin temel kaynağı kabul edilmiştir. Mezhebin ana kaynağı olarak kabul edilen "ümme'hât" veya "devâvîn" arasında ilk sırada yer almış ve mezhebin önemli eserlerinden biri sayılmıştır. Geniş bilgi için bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, "el-Müdevvenetü'l-Kübrâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2006), 31: 470.

⁴ Eyüp Sait Kaya, "Mâlikî Mezhebi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 523.

⁵ Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, 82.

vardır. Küçük Mâlik olarak da isimlendirilen Ebû Zeyd, Sahnûn sonrasındaki bölgede ortaya çıkan bölünmenin tekrar eski haline dönmesini sağlamıştır. Diğer bir ifadeyle *el-Müdevvene* merkezli bir fıkhi faaliyet tercih edilmiştir. Bu bağlamda önceki nesillerden tevarüs edilen hadis, asâr ve fıkhi görüşler gözden geçirilmiş, asıl metinler şerh ve tashih edilerek bâb açısından bir tertibe tabi tutulmuş, cevaplar arasındaki çelişkilere ve yorumlardaki (makâlât) ihtilaflara dikkat çekilmiştir. Makkarî (ö. 1041/1631) söz konusu bu metodu uygulayanlara Lahmî'nin *el-Müdevvene*'ye yazdığı *et-Tabsira* isimli ta'likini ve hocası Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhrez el-Kayravânî'nin (ö. 450/1066) de yine *el-Müdevvene*'ye yazdığı ta'likini örnek olarak vermiştir.⁶ Lahmî bu metodu, Halef b. Ebi'l-Kâsım el-Berâdî (ö. 430/1038) ve İbn Yûnus es-Sikillî'den (ö. 451/1067) almış ve bu anlayışı farklı bir metoduyla devam ettirmiştir. Söz konusu bu metod farkını anlamak ve Lahmî'nin ekol içindeki rolünü ortaya koymak için onun hayatı, ilmi şahsiyeti ve teliflerinin incelenmesi gerekmektedir.

Lahmî ve *et-Tabsira* Üzerine Yapılan Çalışmalar:

Lahmî'ye dair ülkemizde yapılan herhangi bir çalışma mevcut değildir. Ancak Mağrib, Mekke ve Medîne'de *et-Tabsira* üzerine yapılmış tahkik çalışmaları ve Lahmî'nin ihtiyârlarını konu alan tezler bulunmaktadır. Bu çalışmalar yüksek lisans ve doktora düzeyinde yapılmıştır. Söz konusu ihtiyâr ve tahkik çalışmaları şu şekildedir:

1. Abdulmecîd el-Kettânî, *Ahkâmu'l-buyu' min hilâli Tabsira İmâm Lahmî*, Doktora Tezi, Mağrib 1424/2003.
2. Âsiye Müstakîm, *Dîvânu't-Tabsira li-İmâm Lahmî (Kısmu muâmelât)*, Doktora Tezi, Mağrib, 1424/2003.
3. Semîra eş-Şegûrî, *et-Tabsira li-Ebî Hasan el-Lahmî (Kısmu'l-ahvâli's-sahsiyye)*, Doktora Tezi, Mağrib, 1424/2003.
4. Ömer b. Şerîf b. Mûsâ es-Sülemî, *et-Tabsirâ (Min evveli kitâb hattâ nihâyeti kitâbi'l-salâti'l-evvel)*, Doktora Tezi, Mekke: Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1424/2003.
5. Saîd b. Hasan b. Saîd el-Gâmidî, *et-Tabsira (Min bidâyeti kitâbi's-salâti's-sânî ilâ nihâyeti'l-kitâbi's-siyâm)*, Doktora Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1424/2003.
6. Münîra binti Avvâd b. Hâmid el-Muraytib, *et-Tabsira (Min bidâyeti kitâbi'l-î'tikâf ilâ nihâyeti kitâbi'z-zekâti's-sânî)*, Doktora Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1427/2005.

⁶ Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz fî ahbâri 'Iyâd*, nşr. Mustafa es-Sekka-İbrahim el-Ebyârî-Abdülhâfız Şelebi (Rabât: İhyâu't-turâsî'l-İslâmî, 1978/1398), 3: 22.

7. Yâsîn b. Kerâmetillâh Mahdûm, *et-Tabsira (Min bidâyeti kitâbi'n-nikâhi'l-evvel ilâ nihâyeti'z-zihâr)*, Doktora Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1428/2006.

8. Muhammed Vevrî Berî, *el-Îmâm Ebü'l-Hasan 'Ali el-Lahmî ve ihtiyârâtuhu'l-fikhiyye (Min evveli kitâbi't-tahâre ilâ nihâyeti kitâbi'-cenâiz)*, Doktora Tezi, Medîne İslâmiyye Üniversitesi, 1424/2003.

9. Muhammed b. Hammâd el-Hammâd, *İhtiyârâtu'Îmâmi'l-Lahmî el-fikhiyye min bidâyeti kitâbi'z-zekât ilâ nihâyeti ebvâbi'l-fıkh*, Doktora Tezi, Medîne İslâmiyye Üniversitesi, 1424/2003.

10. Tevfik b. Saîd b. İbrâhîm es-Sâyîğ, *Kitâbu't-Tabsira (Min evveli kitâbi'l-hâc ilâ nihâyeti kitâbi'l-cihâd)*, Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1430/2009.

Tahkik çalışmalarını dışında yapılan diğer çalışmalar ise şöyledir:

1. Muhammed Muslih, *el-Îmâm Ebü'l-Hasân el-Lahmî ve cuhûduhu fî tatvîri'l-itticâhi'n-nakdî fi'l-Mezhebi'l-Mâlikî bi'l-ğarbi'l-İslâmî*, 2 Cilt (Dubâi: el-Buhûs li'd-dirâseti'l-islâmiyye ve ihyâi't-turâs), 1428/2007.

2. Necmeddîn Hentâtî, *İshâmu'l-Bâci ve'l-Lahmî fî tatavvuri'l-mezhebi'l-Mâlikî* (Tunus: Dâru nû fâbrânt, 1436/2015).

3. Lahmir, Humeyd b. Muhammed, *Fetâvâ eş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Lahmî* (Mağrib: Dâru'l-ma'rife, 2005).

Lahmî hakkında yapılan bu çalışmaların tahkik tarzında yapılan doktora çalışmalarından müteşekkil olduğu görülüyor. Bütün bu tahkik çalışmaları sonucunda *et-Tabsira* Ahmed Abdülkerîm Necîb tarafından 2012 yılında 13 cilt halinde tahkikli olarak neşredilmiştir.⁷ Bu tahkik çalışmaları dışında bizim görebildiğimiz üç çalışma daha mevcuttur. İlgili teliflerden Necmeddîn Hentâtî'nin kitâbına ulaşamadığımızdan diğer iki eserden faydalanabildik. Zaten bunlardan biri de Lahmî'nin vermiş olduğu fetvâların toplandığı bir çalışmadır. Bu bağlamda Muhammed Muslih'in çalışması bizim için faydalı olan tek eserdir diyebiliriz.

1. LAHMÎ'NİN HAYATI

Tam adı Ebü'l-Hasan 'Alî b. Muhammed er-Rebeî el-Lahmî el-Kayravânî'dir. Rebeî ve Lahm isimleri mensup olduğu kabileye nispetle kullanılmıştır.⁸ Kendisinin-

⁷ Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali el-Lahmî, *et-Tabsira*, nşr. Ahmed Abdülkerim Necib (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012).

⁸ Hasan Hasani, Brockelmann'ın Mağrib Sebte'ye mensup ve “*en-Nihâye ve't-tamâm fî ma'rifeti'l-vesâik ve'l-ahkâm*” isimli eserin müellifi el-Mutîfî'nin (ö.570/686) Lahmî ile aynı kişi olduğunu belirttiğini ancak bunda hata ettiğini ifade etmiştir. Hasan Hasani, Abdulvehhâb, *Kitâbu'l-umer fil'l-musannefât ve'l-müellifîne't-tünisiyyîn*, nşr. Muhammed el-'Arvasî (Beyrût: Dâru'l-gârbi'l-İslâmî, 1990), 1: 682.

den sonra gelenler de eserlerinde Lahmî ismini tercih etmişlerdir.⁹ Biyografik eserlerde bazen Lahmî bazen de Ebul'Hasan nisbesiyle verilmiştir.

Lahmî'nin doğum tarihine ait kaynaklarda herhangi bir tarih mevcut değildir. Ancak Kâdî İyâd'ın *Lahmî öğrencilerinden sonraya kaldı* ve *O, uzun bir ömür yaşadı ve akranelerinden sonra vefat etti*¹⁰ ifadelerine ve vefat tarihine dayanarak doğum tarihinin dördüncü asrın sonu ve beşinci asrın başları olduğu söylenebilir. Lahmî'nin ailesine dair de herhangi bir bilgi yoktur. Hayatının bir kısmını Kayravân'da ilim tedris ederek geçiren müellif döneminde ülkesinde yaşanan siyasi karışıklıklar ve Kayravân şehrinin Araplar tarafından tahrip edilmesiyle birlikte h. 449'da diğer ulemâ gibi orayı terk etmek zorunda kalmıştır. Kayravân'dan sonra güneyinde kalan Safâkus'a¹¹ gelen Lahmî, ilmî faaliyetlerini burada devam ettirmiş ve hayatının geri kalanını da burada geçirmiştir.¹²

Ebü'l-Hasan el-Lahmî h. 478/1085 tarihinde hayatını idame ettirdiği Safâkus şehrinde vefat etmiştir. Kabri şehrin dışında olan Lahmî, Safâkus'da h. XI. Asırda mezarı üzerine kubbe yaptırılan ilk kişidir. Kubbe kapısının en üst tarafına kendisini anlatan beyitler yazılmıştır.¹³

2. LAHMÎ'NİN İLMÎ ŞAHSİYETİ

Lahmî'nin ilmî faaliyetlerini asıl devam ettirdiği yer Safâkus'tur. Safâkus halkı Lahmî'yi çok iyi karşılamış ve ilmi faaliyetlerinin devamı için bir mescit yaptırıp Lahmî'ye nispet etmişlerdir. Bugün de halen Şeyh Lahmî Câmî' olarak bilinmektedir.¹⁴ Lahmî kendisi adına yaptırılan bu mescidde tedris faaliyetlerine başlamış, fıkıh ve hadis alanında dersler vermiştir. Fıkıh alanında, kendi yazdığı *et-Tabsira* isimli eser temelinde Mâlikî mezhebi çerçevesindeki görüşleri tahlil eden, ortaya çıkan ihtilafları ve sebeplerini izah eden bir metod izlemiştir. Hadis sahasında ise Kayravân meşâyihından öğrendiği Buhârî'nin (ö. 256/870) *es-Sahîh*'ini öğrencilerine vermiştir.¹⁵ Kâdî İyâd, *fakîhun fâdilun, müftiyyun mutkinun* ve *zâ hazzin mine'l-edeb ve'l-hadîs* ifadeleriyle Lahmî'nin hem ilmî hem de ahlakî seviyesine işaret etmiştir.¹⁶ Lahmî'nin tedris faaliyetleri yanında iftâ faaliyeti de yaptığı görülmektedir.

⁹ Örnek olarak bk. Ahmed b. Yahyâ el-Venşerîsî, *el-Mi'yâru'l-mu'rib ve'l-câmi'u'l-Mağrib 'an fetâvâ ehl-i İfrikiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*, nşr. Muhammed Haccî (Beyrût: Dâru'l-gârbî'l-İslâmî, 1401/1981), 1: 140,193; Ebü'l-Kâsım Bürzüli, *Câmi'u mesâilî'l-ahkâm limâ nezele mine'l-kadâyâ bi'l-müftiyyîn ve'l-hükkâm*, nşr. Muhammed el-Habîb el-Hîle (Beyrut: Dâru'l-gârbî'l-İslâmî, 2002), 1: 245, 281.

¹⁰ Kâdî İyâd, *Tertibu'l-medârik ve takribu'l-mesâlik li ma'rifeti e'lâmi mezhebi Mâlik*, nşr. Saîd Ahmed E'râb (Rabât: Vizaretü'l-evkaf ve ş-şu'ni'l-İslâmiyye, 1403/1983), 8: 109.

¹¹ Safâkus, Kayravân'ın güneyinde bulunan meşhur bir Tunus şehridir. İbn Ferhûn el-Mâlikî, *ed-Dibâcu'l-müzeheb fi ma'rifeti e'yânî 'ulemâ'l-mezhebe*, 2. Baskı, nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr (Kâhire: Mektebetu dâri't-turâs, 1426/2005), 2: 82.

¹² Kâdî İyâd, *Tertibu'l-medârik*, 8: 109; Muhammed Mahfûz, *Terâcümü'l-müellifine't-Tûnusiyîn* (Beyrût: Dâru'l-gârbî'l-İslâmî, 1405/1985), 4: 215.

¹³ Mahfûz, *Terâcüm*, 4: 218.

¹⁴ <https://www.histoiredesfax.com/tag/للحمي-جامع-امام/> Erişim Tarihi: 19. 05. 2018.

¹⁵ Mahfûz, *Terâcüm*, 4: 215.

¹⁶ Kâdî İyâd, *Tertibu'l-medârik*, 8: 109.

Esasen onun fetvâları müstakil bir eserde toplanmamıştır. Ancak fetvâ alanında kaleme alınan bölgenin en meşhur fetvâ ve nevâzil eserlerinde kendisinden fıkhn birçok konusuna dair fetvâları nakledilmiştir.¹⁷ Mezhepte meşhur olan Halîl'in (ö. 776/1374) *el-Muhtasar* adlı eserinde tercihlerine dayandığı dört imamdan birisi de Lahmî'dir.¹⁸

2.1. Hocaları

Lahmî eğitimini Kayravân ve şehirlerinde tamamladığından hocalarının tamamı, döneminin önde gelen Kayravân ulemâsıdır. Lahmî'nin Kayravân'ın dışına eğitim amacıyla çıktığına dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. Tabakât eserlerinde geçen hocaları şunlardır:

1. İbnu binti Haldûn: Ebü't-Tîb Abdülmenam b. İbrâhîm el-Kindî (ö. 435/1051) kendi döneminde usûl, fıkhn ve nazar ilimlerinde sağlam bilgisiyle önde gelen ulemâ arasında zikredilmektedir. Bazı Afrikalı hocalar onun çeşitli ilimlerle ilgilendiğini yanına girdiklerinde hesap, matematik ve eski ilimlerle meşgulken bulduklarını nakletmişlerdir.¹⁹ İbn Haldûn'un kız kardeşinin oğludur.²⁰ Fukahâ arasındaki ihtilaflar hususunda da büyük bir ilmi birikime sahip olduğu vurgulanan müellifin en önemli telifi, *el-Müdevvene* üzerine yazdığı taliktir. Kâdî 'İyâd bu eseri çok faydalı olarak nitelmiştir.²¹

2. Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhrez el-Kayravânî: Nazari ilimlerle uğraşan ve fukahânın büyüklerinden olan Ebü'l-Kâsım (ö. 450/1066), kendi beldesindeki meşâyıhtan eğitim aldıktan sonra doğuya doğru yolculuk yaparak orada farklı ilimlerle meşgul olan hocalardan fıkhn öğrendi. Münazara ve fukahânın ihtilaflarını bilme hususunda temâyüz etmiştir. Dönemindeki bazı âlimler O'nu bu konuda Kayravân'ın diğer tüm âlimlerine tercih etmişlerdir.²² Bu bağlamda Ebü'l-Kâsım'ın fıkhn, münazara ve hilaf konularında kendi çağının önde gelen isimlerinden olduğunu söyleyebiliriz.

Hadis alanında da iyi bir bilgiye sahip olduğu belirtilmiştir. Hatta doğuya yaptığı yolculuklarda hadis ve ricâl ilmine olan meylinde dolayı doğudaki hadis âlimlerinden bu ilmi tadrîs etmiştir.²³ *el-Müdevvene* üzerine yazdığı *et-Tabsira* isimli talik

¹⁷ 9. asrın nevâzil teliflerinden olan Bürzüli'nin *Câmi'u mesâilil-ahkâm* ve Venşerisi'nin (ö. 914/1508) *el-Mi'yâru'l-Mu'rib* isimli eserleri Lahmî'den birçok nakil yapmıştır. Bu eserin mezhepte fetvâ ve nevâzil alanındaki yeri için bk. Hafsa Kesgin, *Mâlikî Fıkhn Geleneğinde Nevâzil: Endülüs Örneği* (Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2013), 105; Nakledilen fetvâ örnekleri için bk. Venşerisi, *el-Mi'yâru'l-mu'rib*, 1: 31, 107, 140, 141, 193, 238, 314, 318 vs.; Bürzüli, *Câmi'u mesâilil-ahkâm*, 1: 184, 195, 219, 228, 245, 259, 281, 289, 311, 318 vs..

¹⁸ Mahfûz, *Terâcim*, 4: 216.

¹⁹ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 8: 66; Mahlûf, *Şecere*, 1: 257.

²⁰ Mahlûf, *Şecere*, 1: 257.

²¹ Kâdî 'İyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 8: 67.

²² Mahfûz, *Terâcüm*, 4: 253.

²³ Mahlûf, *Şecere*, 1: 262.

çalışması ve *el-Kasd ve'l-îcâz* isimli eseri bulunmaktadır. Ömrünün sonuna doğru cüzzam hastalığına yakalanan müellif h. 450/1066'da vefat etmiştir.²⁴

3. Ebü İshâk et-Tunûsî: Ebü İshâk İbrâhîm b. Hasan (ö. 440/1056) kendi döneminin ulemâsı gibi Kayravân meşâyihından fıkıh, usûl, kelâm, kırâat ve nahiv sahasına dair dersler almıştır. Özellikle fetvâ alanında itibar edilen bir âlim olduğundan çok uzak beldelerden soru sormaya gelenlerin olduğu kaynaklarda belirtilmektedir. Müellifin *el-Müdevvene* ve *el-Mevvâziyye*²⁵ üzerine yazdığı iki tane şerh vardır. Kaynaklar bu iki eser için *hasen* ifadesini kullanmışlardır.²⁶

4. Ebü'l-Kâsım es-Suyûrî: Abdu'l-Hâlık b. Abdi'l-Vârîs (ö. 460/1076) Afrika ulemâsının son tabakası/dönemi içinde zikredilmektedir. Kayravân hocalarının sonuncusu olan Suyûrî Kayavân ulemâsından usûl, fıkıh, kelâm, kırâat, hadîs ve dil eğitimi almıştır.²⁷ Mezhebin ana kaynakları olan ümmehâtı iyi derece ezbere bilmesi yanında hilaf kitaplarını da ezberlerdi. Ömrünün sonlarına doğru Şâfi'î mezhebine meylettiğini ifade eden görüşler bulunmaktadır.²⁸ Bazen muhalif görüşü tercih ettiği ve İmâm Mâlik'in görüşüne muhalefet ederek mezhebinin görüşünden çıktığı belirtilmektedir.²⁹ *el-Müdevvene* üzerine yazdığı talik türü eserini ezberlediği de kaydedilmektedir.³⁰ Uzun bir ömür süren müellif Kayravân'da h. 460/62 yılında vefat etmiştir.³¹

2.2. Talebeleri

1. Mâzerî: Ebü Abdullâh Muhammed b. Ali b. Ömer (ö. 536/1141) Lahmî'nin en meşhur öğrencisidir. Mezhep içi tercihleri ve Maliki fıkını, daha sistematik ve kapsamlı kaidelere dayandıran Lahmî'den ekilenen Mâzerî, felsefe, matematik, tabii ilimler tahsil etmiştir. Mâlikî mezhebinin önemli simalarından olan Kâdî 'Iyâd ve İbn Rüşd kendisiyle buluşmadan icazet almışlardır. Mâzerî mezhep içinde müçtehid olarak kabul edilmiş fetvâlarının çoğunu ise meşhur kavillere göre vermiştir. Maliki fıkıh birikimini doğru yansıtma bakımından Lahmî ve İbn Rüşd el-

²⁴ Kâdî 'Iyâd, *Tertibu'l-medârik*, 8: 68; Mahlûf, *Şecere*, 1: 262; Mahfûz, *Terâcüm*, 4: 253; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcu'l-müzheb*, 2: 120.

²⁵ İmâm Mâlik'in Mısır'lı talebelerinden İbnü'l-Mevvâz'ın (ö. 269/885) kaleme aldığı bu eser, Mâlikî mezhebinin temel kaynakları arasında sayılmaktadır. İbnü'l-Mevvâz bu eserinde İmâm Mâlik ve öğrencilerinin görüşlerini bir araya getirmiştir. Eser, muhtevasının sahih rivayetlere dayanması, ayrıntılı ve kapsamlı olması bakımından mezhebin ana ve ilk kaynakları/ümmehât arasında önemli bir yere sahiptir. Geniş bilgi için bk. Ahmed Özel, "İbnü'l-Mevvâz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2000), 21: 125.

²⁶ Kâdî 'Iyâd, *Tertibu'l-medârik*, 8: 58; Mahlûf, *Şecere*, 1: 260; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 1: 244.

²⁷ Kâdî 'Iyâd, *Tertibu'l-medârik*, 8: 65; Mahlûf, *Şecere*, 1: 282; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 2: 18.

²⁸ Kâdî 'Iyâd, *Tertibu'l-medârik*, 8: 65.

²⁹ Mezhepte bu şekilde meşhur olan üç mesele zikredilmektedir. Birincisi, arpa ile buğdayın cinsiyetine dairdir. İmâm Mâlik ikisinin bir cins olduğunu ifade ederken Suyurî ikisinin farklı iki cins olduğunu savunmuştur. İkinci mesele tedmiye/ sanğın üstüne başına kan bulaşması, son mesele ise hıyârü'l-meclise dairdir. Muhammed Muslih, *el-İmâm Ebü'l-Hasân el-Lahmî ve cuhûduhu fî tatvirü'l-itticâhi'n-nakdî fi'l-Mezhebi'l-Mâlikî bi'l-gârbi'l-İslâmî* (Dubâi: el-Buhûs li'd-dirâseti'l-İslâmiyye ve ihyâi't-turâs, 1328/2007), 1: 134.

³⁰ Müellifin bu eseri bizzat kendisinin kaleme almadığı, öğrencilerinin derste dinlediklerini kaydettikleri belirtilmektedir.

³¹ Mahlûf, *Şecere*, 1: 282.

Ced ile birlikte en güvenilir üç müelliften biri kabul edilen Mazeri, *eş-şeyh el-fakih* olarak adlandırıldığı birkaç eser dışında müteahhirin Maliki literatüründe *imâm* lakabıyla anılmaktadır.³² Mâzerî'nin en önemli eserleri *el-Müdevvene* üzerine yazdığı *et-Tabsira* isimli ta'lik ve Irâk Mâlikilerinden Kâdî 'Abdulvehhâb'ın *et-Telkîn* isimli eserine yazdığı şerhtir. Mâzerî bu şerhiyle Kayravân ekolü ile Irak ekolünün meczeden bir anlayışın temsilcisi olarak görülmüştür.³³

2. İbnu'n-Nahvî: Ebü'l-Fadl Yûsuf b. Muhammed (ö. 513/1129) Lahmî'nin yanına ilim öğrenmeye geldiğinde Lahmî *seni bana getiren nedir?* diye, sordu. İbnu'n-Nahvî *ben senin et-Tabsirâ adlı eserini yazmak istiyorum* dedi, bunun üzerine Lahmî eserin tamamını ona öğreteceğini belirtti.³⁴ İbnu'n-Nahvî'nin Mağrib'de ilim ve amel bakımından İmâm Gazâlî (ö. 505/1111) gibi olduğu belirtilmiştir. Fıkıh, usûl ve tasavvuf alanında ilim sahibi olan İbnu'n-Nahvî, çağındaki ulemânın İmâm Gazâlî'nin *el-İhyâ'*sının yakılmasına fetvâ vermelerini eleştirmiş ve dönemin emiri Yûsuf b. Taşfîn'e Gazâlî ve eserini savunan bir mektup yazmıştır.³⁵

3. Ebü'l-'Alî el-Kilâ'î: Hasan b. 'Abdî'l-'Alâ (ö. 505/1111) Safâkus'ta yetişti ve Lahmî'den dersler aldı. Daha sonra Mağrib ve Endülüs'e gitti ve ömrünün çoğunu oralarda geçirdi. Öğrencileri arasında bulunan Kâdî 'Iyâd kendisinden çok şey öğrendiğini ve ilminden faydalandığını ifade etmiştir. Fıkıh, usûl, matematik, ferâiz ve hesap gibi çok çeşitli alanlarda vukûfiyeti olan Kilâî kendisine yapılan kadılık teklifini reddetmiştir.

4. İbnu'd-Dâbid: Ebû Yahyâ Zekeriyâ b. Dâbid (ö. 543/1159) Lahmî'nin önde gelen öğrencilerinden Mâzerî ile çağdaştır. İbnu'd-Dâbid ömrünün sonuna kadar Safâkus'ta yaşamış ve hocası Lahmî'nin vefatından sonra şöhreti artmış ve bunun sonucunda iftâ makamını üstlenmiştir. Şöhretinden olsa gerek şehir fethedilince ölümüne hükmedildiği ve Kur'an okurken öldürüldüğü nakledilmektedir.

2.3. Eserleri

Kaynaklarda Lahmî'ye nispet edilen iki tane eser bulunmaktadır. Ancak söz konusu bu eserlerden birine dair bir karışıklık mevcuttur. Ziriklî'nin kitabının ilk baskılarında Dımaşklı el-Vehl'e (ö. 444/1060) ait olan *Fedâilu's-Şâm ve Dımaşk* isimli eseri Lahmî'ye de nispet ederek müellifleri karıştırdığı belirtilmiştir. Kendisine bu hususta uyarıda bulunduğu ve ancak 5. baskıda bunun düzeldiğine işaret edilmiştir.³⁶ Ziriklî'nin ilgili eserinin 15. baskısında bu düzeltmenin dikkate alındığını ve

³² Eyüp Sait Kaya, "Mazerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28: 193, 194.

³³ Çavuşoğlu Makkari'nin bu iki metodu birleştiren kişi olarak Kâdî 'Iyâd'ı gösterdiğini ancak Mâzerî'nin Irak metoduna göre yazılmış bir esere yapmış olduğu şerhten yola çıkarak bu iki metodun birleştirildiği yeni anlayışın Kâdî 'Iyâd'dan daha öncesine götürülmesi gerektiğini isabetle vurgulamıştır. Bk. Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, 92.

³⁴ Abdulvehhâb, *Kitâbu'l-'umer*, 1: 464.

³⁵ Abdulvehhâb, *Kitâbu'l-'umer*, 1: 464; Mahlûf, *Şecere*, 1: 308.

³⁶ Abdulvehhâb, *Kitâbu'l-'umer*, 1: 682.

Lahmî'ye böyle bir eserin nispet edilmediğini görmekteyiz.³⁷ Muhammed Mahfûz, *Zirikli'nin eserinde de böyledir* diyerek yine aynı eseri Lahmî'ye nispet etmiştir. Müellifin bu bilgiyi Zirikli'den nakletmesi sebebiyle aynı hatayı tekrarladığı söylenebilir.³⁸

Lahmî'nin mezhepte şöhretine ve mezhep içinde etkili olmasına sebep olan O'nun fikhî ve ilmî yönünü ortaya koyan tek eser *et-Tabsirâ*'dır.

3. *et-TABSİRA* ve MEZHEPTEKİ KONUMU

Bir âlimin mezhepteki konumunu ortaya koymak kaleme aldığı teliflerinin mezhepteki konumuyla doğru orantılıdır. Bu bağlamda Lahmî'nin tek eseri olan *et-Tabsira*'nın mezhepteki konumunu ele almak gereklidir.

3.1. Eserin Lahmî'ye Nisbeti

et-Tabsira'nın Lahmî'ye nisbeti hususunda şüpheye yer vermeyecek bir kesinlik söz konusudur. Zira müellifin hayatını veren biyografik eserlerin tamamında *et-Tabsira*'nın müellife ait olduğu bilgisi verilmektedir. Aynı şekilde öğrencilerinden Mâzerî'nin kendi talikinde bu eseri Lahmî'ye nispet etmesi ve Nahvî'nin de *Lahmî'ye ilim öğrenmek için geldiğinde, senden et-Tabsirâ'yı istinsâh etmeye geldim*³⁹ ifadeleri bu eserin Lahmî'ye ait olduğunu teyit etmektedir. Lahmî'nin eserini Kayravân'dan Safâkus'a geçtikten sonra telif ettiğini tabakât yazarlarından Mahfûz'un *Safâkus'a geçti kendisi için bir mescid yapıldı orada ders verdi ve ilmini özellikle de et-Tabsira'yı neşretti* şeklindeki ifadelerinden anlamak mümkündür.⁴⁰

3.2. Eserin Yazım Türü ve *el-Müdevvene* ile İrtibatı

et-Tabsira yazım türü olarak kaynaklarda *el-Müdevvene*'ye yazılmış ta'lik türü bir çalışma olarak nitelenmektedir.⁴¹ Ta'lik şeklindeki yazım türü İslam telif geleneğinde bir metnin daha iyi anlaşılması için sayfa kenarına yazılan notlar, bir müellifin bazı görüş ve düşüncelerini notlar halinde topladığı eserlere verilen ortak bir isim olarak kullanılmaktadır.⁴² Ancak h. V. (XI.) asırda bu kavramın daha özel bir terminolojik anlama sahip olduğu görülmektedir. Zira Lahmî'nin eserine bakıldığında ta'lik vasfını taşıyan bir özellik taşımadığı anlaşılmaktadır. Lahmî kendi döneminde birçok müellifin yaptığı gibi tertib açısından *el-Müdevvene*'yi örnek alacak paralel bir çalışma yapmıştır.⁴³ H. V. (XI.) asırda ta'lik kavramının yaygın anlamı-

³⁷ Hayreddin Zirikli, *el-E'lâm*, 15. Baskı (Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-melâyin, 2002), 5: 241.

³⁸ Mahfûz, *Terâcüm*, 4: 219.

³⁹ Abdulvehhâb, *Kitâbu'l-'umer*, 1: 464.

⁴⁰ Mahfûz, *Terâcüm*, 4: 215.

⁴¹ Kâdi 'Iyâd, *Tertibu'l-medârik*, 8: 109; Mahfûz, *Terâcüm*, 4: 218; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, 2: 82; Mahlûf, *Şecere*, 1: 283; Kâdi 'Iyâd, Mahfûz ve İbn Ferhûn'da *lehu ta'likun kebirun 'ale'l-Müdevvene semmâhu et-Tabsira* şeklindeki aynı ifadeler yer alırken Mahûf'da sadece *kebir* sıfatı zikredilmemiştir.

⁴² Sedat Şensoy, "Ta'likât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 508.

⁴³ Kaynaklarda Lahmî'nin hocalarından İbn Muhrez'in *et-Tabsira* olarak isimlendirilen *ta'lik 'alâ Müdevvene* isimli eseri olduğu belirtilmektedir. Yine hocalarından İbn binti Haldûn, Ebû İshâk et-Tunûsî, Suyûrî'nin ve öğrencilerinden Mâzerî'nin *ta'lik 'alâ Müdevvene* isimli çalışmaları bulunmaktadır. Sırasıyla bk. Kâdi 'Iyâd, *Tertibu'l-medârik*, 8: 66, 68, 58.

nın dışında özel bir terminolojide kullanıldığı bazı müteahhir ulemanın eserlerinde *ta'lik 'alâ Müdevvene* yerine *el-muhâzât li'l-Müdevvene* ismini tercih etmelerinden de anlaşılmaktadır. Bu bağlamda h. V. (XI.) Asırda *el-Müdevvene*'nin tertib ve isimlendirmesini örnek olarak yapılan, ihtisârlar dışında, ilgili eserle irtibatlı bütün çalışmalar *ta'lik* olarak nitelenmiştir denebilir.⁴⁴

3.3. Eserin Tertibi ve Kaynakları

Lahmî eserini bazen farklı uygulamaları olsa da bablandırma ve tertib açısından *el-Müdevvene* tarzında telif etmiştir. Konuları önce kitâb sonra onun altında bablara ayırmıştır. Mesela *Kitâbu't-tahâre* sonra onun altında *bâbu fî vucûbi't-tahâretili's-salâti ve e'dâihâ ve mefrûzihâ ve mesnûnihâ ve fadâilihâ* şeklindedir.⁴⁵ Bâb başlıklarının altında fasıllar *fasl fi'l-vudû*, *faslu fi's-sivvâk* şeklinde⁴⁶ yer almakta ve bu fasıllardaki konu, bâblarda özet olarak zikredilmektedir. Ancak bâblardaki konular çok kısa ise altında fasıl zikredilmemektedir. Bâbların tertibinde belli bir istikrardan bahsedilemez. Zira bazı bâblar uzunken bazıları çok kısa olabilmektedir.

Lahmî *et-Tabsira*'da tefsir, hadis, dil⁴⁷ alanına dair kaynakları kullanmasının yanı sıra fıkıh sahasında Mâlikî Mezhebi'nin temel başvuru kaynaklarını referans olarak almıştır. Müellif tefsir alanında Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/816) yazma eseri *Tefsîru İbn Sellâm* Abdullah b. Kuteybe'nin (ö. 276/) *Gârîbu'l-Kurân* ve Taberî'nin (ö. 310) *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Kurân*⁴⁸ adlı eserlerini kullanmıştır. Lahmî hadis alanında ise İmâm Mâlik'in *el-Muvattâ*⁴⁹, Buhârî'nin *es-Sahîh*⁵⁰, Müslim'in (ö. 261) *es-Sahîh*⁵¹, Tirmizî'nin (ö. 279) *es-Sünen*⁵² ve Nesâî'nin (ö. 303) *es-Sünen*'i başta olmak üzere birçok hadis eserine dayanmıştır. Fıkıh alanında ise günümüze ulaşan *Simâu İbn Vehb*⁵³ (ö. 197), *Simâu İsa b. Dinâr* (ö. 212), *Simâu Eşheb*⁵⁴ (ö. 204), *Simâu Asbag*⁵⁵ (ö. 225), *Tefrîu İbn Cellâb*⁵⁶ (ö. 378), *Muhtasarı İbn Ebî Zeyd*⁵⁷ (ö. 386), *Muhtasarı İbn Abdilhakem*⁵⁸ (ö. en-Nevâdiru ve'z-ziyâdâtu İbn Ebî Zeyd⁵⁹ (ö. 386) *et-Telkînu'l-Kâdı Abdulvehhâb*⁶⁰ (ö. 422) gibi temel eserleri referans ederken günümüze ulaşmamış ve bazı eserlerin içinde yapılan nakillerle bilinen kaybolmuş

⁴⁴ Muslih, *İmâm Lahmî*, 172.

⁴⁵ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 5.

⁴⁶ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 8, 14.

⁴⁷ Örnek olarak İbn Fâris'in *Mücmelu'l-luga* isimli eseri için bk. Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 35.

⁴⁸ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 124.

⁴⁹ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 18, 130.

⁵⁰ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 18, 32, 35.

⁵¹ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 18, 32, 35.

⁵² Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 69.

⁵³ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 50, 75.

⁵⁴ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 28, 76.

⁵⁵ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 145.

⁵⁶ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 127.

⁵⁷ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 46.

⁵⁸ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 35, 60, 64, 191.

⁵⁹ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 56.

⁶⁰ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 48.

Vâdîhatu İbn Habîb⁶¹ (ö.238), Müdevvenetu Eşheb (ö. 204), Müstahrecetu'l-'Utbiyye⁶² (ö. 255), Mecmû'a İbn 'Abdûs⁶³ (ö. 260), Kitâbu'l-Mevvâziyye (ö. 269), Mebsûtu İsmâil b. İshâk⁶⁴ (ö. 282) el-Hâvi'l-Ebi'l-Ferec⁶⁵ (ö. 331) gibi eserleri de kullanmıştır. Lahmî'nin dayandığı eserler içinde mezhebin ümmehât olarak kabul edilen temel eserlerinin bulunduğu görülmektedir.

3.4. Eserin Mezhep İçindeki Konumu

et-Tabsira Tunus'un bir şehrinde yazılmış olsa da şöhreti şehrin dışına taşmıştır. Öğrencilerinden İbn Nahvî'nin Mağrib'den özel olarak bu eseri istinsâh etmek için gelmesi bu yorumu desteklemektedir.⁶⁶ Bu bağlamda mezhepte fetvâ alanında önde gelen eseri *el-Mi'yâr* ile meşhur olan Venşerîsî'nin *Tabsira*'dan yaptığı nakiller de zikredilmelidir. Aynı şekilde Endülüslü ulemânın eserlerinde Lahmî'yi de referans almaları eserin yazıldığı bölge dışına çıktığına diğer bir delildir.⁶⁷

Diğer taraftan Makkarî⁶⁸ (ö. 1041/1632), Âbulî'den 6. asrın sonu ve 7. asrın başlarında *et-Tabsira*'dan fetvâ vermeye izin verilmediğine dair bir bilgi duyduğuna nakletmektedir.⁶⁹ Bu düşüncüyü Makkarî'nin hocası et-Tinbuktî (ö. 1036/1627) ve Venşerîsî de birebir aynı ifadelerle eserlerinde nakletmişlerdir.⁷⁰ Her iki eserde de Makkarî'nin referans olarak kullanılması bu yorumun kaynağının Makkarî olduğunu göstermektedir. Ancak Lahmî'den sonra gelen öğrencilerinden Mâzerî ve İbrâhîm b. Beşîr (ö. 526/1131) eserlerinde *et-Tabsira*'ya dayanmışlardır. Aynı şekilde mezhebin önde gelen âlimlerinden İbn Şâs⁷¹ (ö. 610/1219) eserinde Lahmî'den birçok nakil yapmıştır.⁷²

⁶¹ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 31.

⁶² Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 18, 20, 27.

⁶³ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 18, 37.

⁶⁴ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 41, 49.

⁶⁵ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 199.

⁶⁶ Abdulvehhâb, *Kitâbu'l-'umer*, 1: 464.

⁶⁷ Endülüslü'nün en önde gelen ulemâsından İbn Rüşd'ün (ö. 520/1126) *el-Beyân ve't-tahsil* isimli fetvâ ve nevâzil eserinde Lahmî'den yapmış olduğu nakiller buna örnek olarak gösterilebilir. Örnek olarak bk. Ebü'l-Velid b. Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsil ve's-şerhu ve't-tevcîhu ve't-ta'lîlu fi mesâilil-Müstahrece*, 2. Baskı, nşr. Muhammed Haccî (Beyrut: Dârü'l-gâribil-İslâmî, 1984/1404), 10: 303, 12: 367.

⁶⁸ Meşhur biyografi eseri *Nefhu't-tîb*'in yazarı olan Makkarî, Orta Mağrib şehri olan Tilimsân'lıdır. Ahmet Baba et-Tinbuktî'den fıkıh ve hadis sahasında icazet almıştır. Biyografi yazarı olmanın yanında edebiyat ve hadis alanında da ilim sahibidir. Daha geniş bilgi için bk. Mehmet Özdemir, "Makkarî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27: 445.

⁶⁹ Ahmed b. Muhammed Makkarî, *Nefhu't-tîb min gusni'l-Endülüsi's-ratib*, nşr. İhsân Abbâs (Beyrüt: Dâru's-sâdir, 1968), 5: 276.

⁷⁰ Ahmed Baba et-Tinbuktî, *Neylü'l-ibtihâc bi tadrizi'd-dibâc*, nşr. Abdulhamid Abdullah el-Herrâme, 2. Baskı (Tarablus: Dâru'l-kâtib, 2000), 415; Venşerîsî, *el-Mi'yârü'l-Mu'rib*, 2: 479.

⁷¹ Mâlikî mezhebinin önde gelen ulemâsı içinde zikredilen İbn Şâs fakîh ve kavâid konusunda ârif olarak nitelemektedir. Telif etmiş olduğu eser ise mezhebin önemli başvuru kaynakları arasındadır. İbn Ferhûn kitabını *kitâben nefisen* şeklinde nitelemiştir. Hayatı ve mezhepteki konumuna dair bk. İbn Ferhûn, *ed-Dibâcu'l-müzheb*, 1: 383.

⁷² Lahmî'den yapılan nakiller için bk. Abdullah b. Necm İbn Şâs, *Ikdu'l-cevâhiri's-semîne fi mezhebi âlimil-Medîne*, nşr. Humeyd b. Muhammed Lahmîr (yy.: Dâru'l-gâribil-İslâmî, 1423/2003), 1: 9, 15, 18, 52.

Mezhebin önde gelen kaynaklarından Halil'in *Muhtasar*'ında rumuz kullanılan dört Mâlikî fukahâ⁷³ arasında Lahmî de bulunmaktadır. Halil eserinde *ihtiyâr* kelimesini kullandığı her yerde Lahmî'yi işaret edeceğini belirtmektedir.⁷⁴ Şerhlerinden biri olan Ebü'l-Abbas el-Hilâlî'nin (ö. 1175/1791) *Nuru'l-basâr*'da da ilgili eserden nakil yapıldığını görmekteyiz.⁷⁵ Mahlûf (ö. 1360/1976) ise Lahmî'nin biyografisini verirken eseri *et-Tabsira* için *meşhûrun mu'temedun fi'l-mezheb* ibaresini kullanmıştır.⁷⁶ Makkari'nin ifadesinin aksine VI. (XII.) asrın sonu ve VII. (XIII.) asrın başında bulunan bu âlimlerin *et-Tabsirâ*'dan fetvâ nakletmiş olmaları bu yorumun sıhhatinin sorgulanabileceğini göstermektedir.

4. LAHMÎ'NİN MEZHEPTEKİ YERİ

Bir fıkıh âlimin mezhep içindeki konumunu değerlendirmek o âlimin fıkıhçı kişiliğini değerlendirmekle eşdeğerdir. Bu bağlamda Lahmî'nin fıkıh sahasına dair içtihad ve fetvâ alanındaki konumu ve izlediği fikhî yöntem O'nun mezhepteki konumunu ifade edecektir. Bu başlık altında Lahmî'nin içtihad ve fetvâ alanındaki yeterliliği ve eserinde takip ettiği fikhî metodu ele alınacaktır.

4.1. İctihâd ve Fetvâ Alanındaki Konumu

Sözlükte “çıkmasını sağlama, çekip çıkarma” anlamındaki tahrîc fıkıh literatüründe naklî fer'î deliller yanında mezhep birikiminin de kaynak kabul edildiği hüküm elde etme sürecidir. Tahrîci yapan fakihe muharric denir. Tahrîc müctehidin naslar karşısında yürüttüğü faaliyeti mezhep birikimi çerçevesinde yürütür. Tahrîc mezhepte hükmü olmayan meselelerde olabileceği gibi hakkında mezhep imamının görüşü bulunan meselelerde de yapılabilir. Böylece mezhep imamının tercih edilmeyen görüşü yerine tercih edilen, fakat ilgili mesele hakkında hüküm koymayan başka bir görüşünden tahrîc yapılmaktadır. Tahrîc bir yandan nasları, diğer yandan mezhep birikimini anlama ve değerlendirmeye yönelik çeşitli metot ve prensipleri fıkıh usulünün diliyle kullanan bir bilgi elde etme süreci olduğundan pek çok müellif tarafından bir icthad türü kabul edilmiş ve tahrîci yapacak fakihin içtihad ehliyetini taşıması gerektiği vurgulanmıştır.⁷⁷ Tahrîc ehlinin ihtiyaç halinde tercih tercih ehlinin de ihtiyaç halinde tahrîc yapabileceği belirtilmektedir. Mâlikî mezhebi içinde bu ehliyeti haiz kişiler arasında Mâzerî, İbn Rüşd, Lahmî, İbn Arabî (ö. 638/1240), Karâfî (ö.684/1285), Şâtîbî (ö.790/1388) gibi fukahâ sayılmıştır.⁷⁸ Kay-

⁷³ Halil'in eserinde belirttiği diğer üç Mâlikî fakih rumuzlarıyla birlikte şunlardır: *Zuhûr* kavramıyla İbn Rüşd, *kavl* remziyle İmâm Mâzerî ve *tercih* ifadesiyle de İbn Yûnus kastedilmektedir. Halil b. İshâk, *Muhtasaru Al-lâme Halil*, nşr. Ahmed Câd (Kâhire: Dâru'l-hadis, 1426/2005), 12.

⁷⁴ Halil, *Muhtasar*, 11.

⁷⁵ Ahmed b. Abdulaziz Hilâlî, *Nûrul-basar fi şerhi hutbeti Muhtasar-ı Halil*, nşr. Muhammed Mahmûd (Moritanya: DâruYûsuf b. Taşfîn, 1328/2007), 162, 163.

⁷⁶ Mahlûf, *Şecere*, 1: 283.

⁷⁷ Tuncay Başoğlu, “Tahrîc”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2010), 39: 420-421.

⁷⁸ Ebû Zehrâ, *İmâm Mâlik*, 354.

naklar Lahmî'yi *döneminin fakihî* şeklinde niteledikleri gibi ilim öğrenmek isteyenlerin O'na başvurduklarını bildirmektedir.⁷⁹

Lahmî, müçtehidde bulunması gereken şartlar bakımından tahlil edildiğinde O'nun dil konusunda bilgi sahibi olduğunu *zâ hazzin mine'l-edeb* ifadelerinden anlamak mümkündür.⁸⁰ Hadis ilmine olan vukufiyeti ise kullandığı hadislerle ilgili yaptığı sahîh, hasen, zayıf şeklindeki nitelermelerden ve biyografik eserlerde hadis bilgisine dair kullanılan *zâ hazzin mine'l-hadîs* şeklindeki ibarelerden anlaşılmaktadır. Aynı şekilde usûle ve fıkha dair birikimini eserinde kullandığı usûl kavramlarından ve kendisine dair kullanılan *reîsu'l-fukahâ* tabirinden çıkarmak mümkündür.⁸¹

İçtihad alanında yetkinliğe sahip olan Lahmî'nin fetvâ sahasında da otorite olduğu söylenebilir. Lahmî'nin bizatihi kendisinin kaleme aldığı fetvâları mevcut değildir. Ancak kendisinden sonra gelen ulemâ O'ndan pek çok fetvâ nakletmişlerdir. Lahmî'nin fetvâ ve nevâzil eserlerinde nakledilen fetvâları toplanarak 2005 yılında Humeyd b. Muhammed tarafından müstakil bir eser olarak basılmıştır. Müellif, Bürzulî'nin *Kitâbu Câmii'l-mesâil*, Venşerîsî'nin *el-Mi'yâru'l-mu'rib* ve Mehdi el-Vezzânî'nin (ö. 1850/1923) *en-Nevâzilu'l-cedîdetü'l-kübrâ* isimli eserleri temelinde söz konusu çalışmayı yapmıştır.⁸² Lahmî'nin verdiği fetvâlar ışığında fetvâ metoduna dair şunlar zikredilebilir:

Farklı görüşleri vermiş daha sonra *ebyenu*, *efadu*, *ahsenu* gibi ifadelerle tercihte bulunmuştur. Fetvâlarının bazısında mezhep dışına çıksa da çoğunlukla mezhep çerçevesinde kalmaya çalışmıştır.⁸³ Sorulan meseleye dair mezhepte ihtilaf varsa bunu soran kişiye ifade etmiştir.⁸⁴ Diğer taraftan verdiği cevaplarda Kur'ân⁸⁵, sünnet⁸⁶, kıyâs⁸⁷, icmâ'⁸⁸ sahabe ameli⁸⁹, umûmu'l-belvâ⁹⁰ ve meşhur⁹¹ görüşü esas alma-ya özen göstermiştir.

İçihâd edebilecek seviyede fikhî yeterliliğe sahip olan Lahmî, eserinde çok fazlasıyla tercihte bulunduğu için eleştirilmiştir. Ancak yine de fetvâda referans alınan bir kaynak olarak kullanılmıştır.

⁷⁹ Kâdi 'Iyâd, *Tertibu'l-medârik*, 8: 109; Mahlûf, *Şecere*, 1: 283.

⁸⁰ Kâdi 'Iyâd, *Tertibu'l-medârik*, 8: 109.

⁸¹ Kâdi 'Iyâd, *Tertibu'l-medârik*, 8: 109.

⁸² Hamîd b. Muhammed Lahmir, *Fetâvâ eş-Şeyh Ebi'l-Hasan el-Lahmî* (Mağrib: Dâru'l-Marife, 2005).

⁸³ Lahmî'nin bu manadaki düşüncesini ifade eden *es-sahîh mine'l-mezheb* ifadesi için bk. Lahmir, *Fetâvâ*, 61, 77, 87, 88.

⁸⁴ Lahmir, *Fetâvâ*, 44, 47, 87, 89, 92.

⁸⁵ Lahmir, *Fetâvâ*, 47, 48, 52.

⁸⁶ Lahmir, *Fetâvâ*, 43, 47, 48, 50.

⁸⁷ Lahmir, *Fetâvâ*, 45; Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 29.

⁸⁸ Lahmir, *Fetâvâ*, 93; Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 47, 106.

⁸⁹ Lahmir, *Fetâvâ*, 52.

⁹⁰ Lahmir, *Fetâvâ*, 84.

⁹¹ Lahmir, *Fetâvâ*, 80; Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 17.

4.2. Fıkhî Metodu

Makkarî *el-Müdevvene* üzerine yapılan tadrîs faaliyetlerinin Irâkî ve Karavî olmak üzere farklı iki terim üzerinden geliştiğini ifade etmektedir. Irakî metodu uygulayan Irâk ehli kendi istilâhlarında *el-Müdevvene*'nin meselelerini esas kabul etmişler ve yeni meseleleri deliller ve kıyas yoluyla bu esaslar üzerine bina etmişlerdir. Karavî metodu benimseyenler ise mezhep imamı ve sonrakilerden nakledilen mezhep birikiminin gözden geçirilmesi ve tashîhi, lafızların incelenmesi ve şerhi, cevaplar arasındaki çelişik durumlara ve yorumlardaki ihtilaflara dikkat çekilmesi, bâbların tertîbi gibi faaliyetlerle meşgul oluyorlardı. Makkarî Karavî metodun tipik örnekleri arasında Lahmî'nin ve hocası İbn Muhrez'in ve *el-Müdevvene*'ye yazdığı ta'likleri zikretmektedir. Bu bağlamda Makkarî, Lahmî'nin eserini Karavî/Kayravân metoduyla yazılan eserler arasında saymaktadır.⁹²

Lahmî konuları işlerken genellikle önce asıl kaynak olan Kur'an'a dayanmakta ve bir konuda bir âyetle yetinmek yerine birden çok âyet kullanmaktadır.⁹³ Müellif Kur'an'dan sonra ikinci kaynak olarak hadisleri kullanmıştır. Hadis kullanımında genellikle sahih hadisler⁹⁴ kullansa da zayıf hadisleri kullandığı da belirtilmiştir. Hadis alanında Buhârî⁹⁵ ve Müslim'in⁹⁶ *Sahih*'i Nesâi'nin *es-Sünen*'i⁹⁷ ile İmâm Mâlik'in *el-Muvattâ*'ını⁹⁸ referans olarak almıştır.⁹⁹ Hadisler yanında âsâr ve akvâli kullanan müellif zaman zaman bu görüşler arasında zayıf olanla da amel etmiştir.¹⁰⁰

Lahmî eserinde fıkıh usûlünü¹⁰¹ ve kâidelerini kullanmıştır. Aslî delillerden Kur'an ve Sünnet yanında İcmâ¹⁰² ve Kıyas¹⁰³ delillerine de dayanmıştır. Diğer taraftan ferî delillerden olan istihsânı¹⁰⁴ çok sık kullandığını görmekteyiz. Fıkıh usulü istilâhından mücmel ve müfesser¹⁰⁵, umûm¹⁰⁶, nâsîh, mensûh, mutlak, mukayyed, hakikat ve mecâz¹⁰⁷ gibi lafızları da kullanmıştır.

⁹² Makkarî, *Ezharu'r-riyâz*, 3: 22-23.

⁹³ Örnek olarak bk. Lahmî, *et-Tabsira*, 2: 721, 829, 857, 1123, 1337, 1463; Lahmî hac kitabından cihad kitabına kadar doksana yakın âyet kullanmıştır.

⁹⁴ Hadisin sahih olduğuna dair yaptığı yorumla ilgili bk. Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 11, 80, 3: 1211.

⁹⁵ Lahmî, *et-Tabsira*, 2: 733, 745, 752, 779, 780, 785, 3: 761, 1126, 1133.

⁹⁶ Lahmî, *et-Tabsira*, 2: 738, 752, 760, 761, 778, 785, 3: 1126, 1133.

⁹⁷ Lahmî, *et-Tabsira*, 2: 732.

⁹⁸ Lahmî, *et-Tabsira*, 2: 800, 813, 815, 821.

⁹⁹ Tevfik b. İbrâhîm Sâyiğ, *Kitâbu't-Tabsira min evveli kitâbi'l-hâc ilâ nihâyeti kitâbi'l-cihâd* (Yüksek Lisans Tezi, Ümmül-Kurâ Üniversitesi, ts.), 47. Lahmî'nin hac konusundan cihâd konusuna kadar kullandığı hadis sayısı 176'dır.

¹⁰⁰ Asâr için bk. Lahmî, *et-Tabsira*, 2: 724, 760, 773, 778, 786, 813, 3: 1126; Akvâl için bk. Lahmî, *et-Tabsira*, 2: 727, 729, 730, 731, 733, 734, 735, 740, 3: 1124, 1128. Lahmî'nin hac bahsinden cihâd bahsine kadar naklettiği asâr sayısı ise 55'tir.

¹⁰¹ *Hüküm bir olduğunda mutlak mukayyede hamledilir, mütevâtîr sünnetin misliyle neshi câizdir, sonra gelen önce geleni yok eder, farz fevr üzeredir* gibi usûl kâideleri için sırasıyla bk. Lahmî, *et-Tabsira*, 4: 1601, 1624, 1606, 1646.

¹⁰² Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 196, 2: 814, 3: 1213.

¹⁰³ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 76, 2: 806, 3: 1154, 1171.

¹⁰⁴ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 42, 2: 830, 864, 3: 1129, 1165, 1181, 1192, 1349.

¹⁰⁵ Lahmî, *et-Tabsira*, 2: 800; 4: 1776.

¹⁰⁶ Lahmî, *et-Tabsira*, 3: 1158.

¹⁰⁷ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 106, 189.

Lahmî *et-Tabsira*'da yeni bir tenkit ve tercih metodu geliştirmiştir. Bu metod "tahrîcu'l-hilâf" olarak isimlendirilen mezhep görüşleri/birikimi (akvâl) içinde yer alan farklı görüşlerin ortaya çıkarılması ilkesine dayanmıştır.¹⁰⁸ Kâdî 'Iyâd Lahmî'nin bu metodunu şu şekilde ifade etmiştir: "O, mezhepte ihtilaflı olan görüşleri çıkarmaya (*tahrîcu'l-hilâf*) ve görüşleri öğrenmek için araştırmaya (*istikrâu'l-akvâl*) düşküdü. Tercih ettiği görüşlerde mezhebe muhalefet etti, O'nun tercihleri (*ihtiyârât*) çoğunlukla mezhep kuralları (*kavâid*) dışına çıkıyordu".¹⁰⁹ Burada daha önce belirttiğimiz gibi Lahmî'nin hocası Suyurî'nin de hilâf meselelerini ezberlediğine ve zaman zaman mezhebe muhalif olan görüşleri tercih ettiğine işaret etmek istiyoruz. Hatta Suyurî'nin ömrünün sonlarına doğru Şafî mezhebine meylettiği belirtilmektedir.¹¹⁰ Lahmî'nin uyguladığı bu metod daha sonraları O'nun öğrencileri tarafından da devam ettirilmiş ve mezhepte bir tercih mekanizması ortaya çıkmıştır. Lahmî, İbn Beşîr ve bunun dışındaki müteahhrinin yaptığı tercihlerin mezhep birikimi içinde sayılıp sayılmayacağı ulemâ tarafından tartışılmıştır. Bazıları önce mütekaddiminin görüşlerinin zikredileceğini sonra *Lahmî de şöyle demiştir* denileceğini savunurken bazıları da *Mâlik'in görüşleri ve mezhebinin asılları üzerine bina edilmiş her bir yeni görüş O'nun görüşü sayılır. Bu yeni görüşle fetvâ veren Mâlik'in mezhebiyle fetvâ vermiş olur* şeklindeki görüşü savunmuştur. Daha sonraki Mâlikîler ise söz konusu bu tercihleri mezhep birikimi/akvâl içine dahil etmişlerdir.¹¹¹ Lahmî'den sonra gelen öğrencilerinden Mâzerî, İbn Beşîr ve mezhebin önde gelen âlimlerinden İbn Rüşd ve Kâdî 'Iyâd eserlerinde bu metodu daha da geliştirerek kullanmışlardır. Ancak zaman zaman hocaları Lahmî'nin tercihlerini eleştirmişlerdir.¹¹²

İbn Rüşd'ün *el-Beyân ve't-tahsil*'de kullandığı genel yöntem Lahmî'nin *et-Tabsira*'da kullandığı yöntemle büyük oranda aynıdır. Her ikisi de tashih, tahric, tercih, tenkit, ta'lîl metodlarını kullanmıştır. İbn Rüşd'ün ortaya koyduğu bu eser esasen Utbî'nin (ö. 255/869) *el-Müstahrece*'si üzerine yazılmıştır. İbn Rüşd bu eseri, girişinde belirttiği gibi *el-Müstahrece*'deki müşkil ve mübhem olan meseleleri açıklamak üzere kaleme aldığını ifade etmektedir.¹¹³ *el-Müstahrece* Mâlikî mezhebinin teşekkül döneminde farklı Mâlikî çevrelerince İmâm Mâlik ve öğrencileriyle bir sonraki döneme ait Mâlikî fukahânın fikhî görüşlerini bir araya getirmek amacıyla yazılan ve mezhep içi fikhî faaliyetlerin temel kaynağı kabul edilen eserler ümmehât/ devâvın arasında Endülü's Mâlikîleri'nin *el-Müdevvene*'den sonra en çok

¹⁰⁸ Çavuşoğlu'na göre, Lahmî'nin hilâfına tercihte bulunduğu "mezhep" tabiriyle ifade edilen şey, kendisine intikal eden fikhî miras içinde fetvâ ve yargıda esas kabul edilen diğer bir ifadeyle Sahnûn'un *el-Müdevvene* ve İbn Ebî Zeyd el-Kayravânî'nin *er-Risâle ve Muhtasaru'l-Müdevvene*'deki tercihleridir. Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, 90.

¹⁰⁹ Kâdî 'Iyâd, *Tertibu'l-medârik*, 8: 65.

¹¹⁰ Kâdî 'Iyâd, *Tertibu'l-medârik*, 8: 65; Muslih, *el-İmâm Ebü'l-Hasân el-Lahmî*, 1: 134.

¹¹¹ Ebü'l-Abbâs Ahmed Gûbrîni, *Unvânu'd-dirâye fi men 'urife mine'l-'ulemâfi'l-mieti's-sâbi'a bi Bicâye*, 2. Baskı, nşr. Âdil Nüveyhiz (Beyrût: Dâru'l-âfâk'l-cedide, 1979), 100-101; Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, 90.

¹¹² Çavuşoğlu, *Irak Mâlikî Ekolü*, 90.

¹¹³ İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-tahsil*, 1: 26-27.

itibar ettikleri kaynak olmasına rağmen mezhepte ciddi eleştirilere tabi tutulmuştur. Utbi'ye yapılan en önemli eleştiri, başka kaynaklarda yer almayan şâz rivayetleri toplaması ve sağlam bir rivayet metoduna dayanmamasıdır. Ancak her ne kadar böyle olsa da eser, kısa bir süre içinde Endülüs'te Mâlikî fikhının öğretiminde ve uygulanmasında başvurulan temel kaynak haline gelmiş, kâdî tayinlerinde fakihlerin *el-Müdevvene* ve *el-'Utbiyye'*deki meseleleri ezbere bilmeleri şartı aranmıştır. Bu bağlamda Lahmî'nin *el-Müdevvene* üzerine yaptığı çalışma açısından *el-Beyân*'ın da *el-Müstahrece* üzerine yapılmış bir ta'lik çalışması olduğu söylenebilir. Zira bâb ve tertîb açısından benzer metod izlenmiştir.¹¹⁴ Şu farkla ki, Lahmî mezhep içi ihtilâfî daha fazla vermiş, akvâl ve rivâyetleri ise daha fazla incelemeye tabi tutmuştur.¹¹⁵

Lahmî eserinde özellikle mezhep içindeki ihtilâflı olan konuları merkeze almıştır. Mezhep birikimi içinde ihtilâflı olan görüşleri ifade ettikten sonra kendisi bu görüşler arasından bir delile¹¹⁶ ya da görüşlerden birine dayanarak¹¹⁷ *huve ahsenu*¹¹⁸, *el-kavlu'l-evvel ahsenu*¹¹⁹, *huve ekyasu*¹²⁰, *huve ebyenu*¹²¹ gibi ifadelerle tercihte bulunmuştur.

Müellifin ele aldığı ihtilâflı görüşler mezhep içindeki akvâle dairdir. Mesela namaz kılarken üzerindeki necâsetin izalesi konusunda üç farklı görüş nakletmiştir. İmâm Mâlik, bilerek necasetli kılanın namazı mutlaka iâde edeceğini unutarak kılanın ise vakit içinde iade etmesinin yeterli olacağını ifade etmiştir. İbn Vehb, ister kasten isterse de unutarak olsun mutlaka iâde edeceğini savunmuştur. Eşheb ise kasten ya da unutarak necasetle kılanın sadece vakit içinde iade edeceğini dile getirmiştir. Lahmî bu akvâl içinden İmâm Mâlik'in görüşünün daha güzel olduğunu ifade etmiştir. Kur'ân, hadîs ve icmâya göre, hatırlarsa vakit geçse bile iâde edeceğini, unutmuş ise vakit geçse bile iâde etmeyeceğini belirtmektedir. Hz. Peygamber'in namazdayken ayakkabılarında necâset olduğundan dolayı onları çıkardıktan sonra namazını tamamladığı hadisine dayanarak bu tercihi yapmıştır.¹²² Lahmî'nin tercih metodunu gösteren başka bir örnek de şöyledir: İmâm Mâlik yanında necasetli elbiseden başka bir giyeceği olmayan kişinin bu elbisesiyle namazını kılacağını başka bir vakitte de iade edeceğini ve eğer ipek elbise varsa necasetli olanla kılamayacağını belirtir. İbn Kâsım'a göre, temiz olan ipekle kılar sonra bir vakitte iade eder. Asbağ, necasetli olanla kılar sonra iade edeceğini ancak ipekle kıldıysa iade etmesine gerek olmadığını savunur. Eşheb ise ipekle kılmaktansa çıplak kılmasının kendisine daha

¹¹⁴ Daha detaylı değerlendirme için bk. Ali Hakan Çavuşoğlu, "Utbi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42: 238.

¹¹⁵ Muslih, *el-İmâm Ebû'l-Hasân el-Lahmî*, 1: 476-477.

¹¹⁶ Lahmî'nin bir hadise dayanarak verdiği ihtilâflı görüşlerden birisini tercih ettiğine dair örnek olarak bk. Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 14, 69, 80, 85, 165.

¹¹⁷ Akvâlden bir görüşü tercih ettiğine dair bk. Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 50, 69, 106.

¹¹⁸ Lahmî, *et-Tabsira*, 2: 738, 740, 742, 772.

¹¹⁹ Lahmî, *et-Tabsira*, 2: 762, 768, 788.

¹²⁰ Lahmî, *et-Tabsira*, 2: 768, 810; 3: 1161, 1352.

¹²¹ Lahmî, *et-Tabsira*, 3: 1377.

¹²² Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 106-107. Benzeri örnekler için bk. Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 122, 134, 138, 141.

sevimli geldiğini ifade etmiştir. Lahmî, bu görüşler arasından İmâm Mâlik'in görüşünü elbisenin temiz olmasından dolayı tercih etmiştir. Hz. Peygamber'in kendisinde kaşıntı olan kimseye ipek elbise giyme ruhsatı veren hadisi delil getirmiştir. Lahmî burada bazı durumlarda ipek elbiseye cevaz verilmesinden hareketle necasetli elbise yerine temiz olan ipek elbisenin tercih edileceğini savunmuş olmaktadır.¹²³

Bu bağlamda Lahmî'nin hedefi daha önce de ifade ettiğimiz gibi *tahrîcu'l-hilâf*²⁴ diye niteleyebileceğimiz mezhep birikimi içindeki ihtilâflı görüşleri ortaya koymaktır. Yani *ihtilâfu ulemâ* şeklinde nitelenen mezhepler arası hilâf bu eserin muhtevasını oluşturmamaktadır. Diğer mezheplerin konuya dair farklı görüşlerini çok az vermiş olması bunun en önemli göstergesidir.¹²⁵ Lahmî'nin ortaya çıkardığı bu metodu İbn Âşûr et-tarîkatu'l-Lahmiyye şeklinde nitelemiştir.

4.3. Lahmî'ye Yapılan Eleştiriler

Lahmî'ye yapılan en ciddi eleştiri, O'nun tercihlerinde mezhep dışına çıkmasıdır. Mâlikî mezhebinde özellikle furû' fıkıh sahasında ihtilâflı görüşler erken dönemde ortaya çıkmıştır. Bu noktada mezhep içinde ön planda olan Abdurrahmân b. Kâsım (ö. 191/806)'dır. İbnu'l-Kâsım'ın mezhep içinde farklı görüşlerinden dolayı O'nun mutlak müçtehid olup olmadığı dahi tartışılmıştır.¹²⁶ İbnu'l-Kâsım'ın ortaya koyduğu bu muhalif görüşler h. IV. (X.) asırda Kâsım b. Halef el-Cübeyrî et-Tartûşî (ö. 378/994) tarafından müstakil bir eserde toplanmıştır.¹²⁷ Mezhep içinde erken dönemde başlayan bu durum daha sonraları mezhep içinde de devam etmiştir. Sahnûn (ö.240/854), Abdulvehhâb, Bâcî, İbn Rüşd, İbn Arabî, İbn Abdilber (ö. 463/1071), Mâzerî ve İbn Beşîr gibi Lahmî'nin çağdaşları veya ondan sonra gelen öğrencileri de birçok meselede mezhep dışına çıkmışlardır.¹²⁸ Ancak Kayravân ekolü içinde mezhebe muhalif görüşleri ve tercihlerinden dolayı daha fazla eleştiriye tutulan kişi Lahmî'dir. Muhammed Muslih, Lahmî'nin benzer metod kullananlar arasında daha fazla ön plana çıkarılmasının şu ihtimallere dayandırılabilceğini ifade etmiştir: 1. Lahmî'nin mezhep dışına çıktığı yerlerde kullandığı deliller kuvvetli değildir. 2. İlgili delilleri kullanma konusunda iyi değildir. 3. Buna ehliyeti yoktur. 4. Mezhep dışına çıkmak hiçbir surette caiz değildir. Muslih, burada bu dört ihti-

¹²³ Lahmî, *et-Tabsira*, 1: 145-146.

¹²⁴ Kâdi 'Iyâd Lahmî'nin yaptığı bu faaliyeti *ve huve muğri bi tahrîci'l-hilâf fi'l-mezheb* şeklinde nitelemektedir. Kâdi 'Iyâd, *Tertîbu'l-medârik*, 8: 109.

¹²⁵ Lahmî, İmâm Ebû Hanîfe (ö. 150/766), İmâm Şâfiî (ö. 204/820), İmâm EbûYûsuf (ö. 182/796) ve İmâm Evzâi gibi mezhep imamlarının görüşlerini nadiren zikretmiştir. Örnek olarak bk. Lahmî, *et-Tabsira*, 2: 744, 797; 3: 1159.

¹²⁶ Venşerîsî, *el-Mî'yâru'l-Mu'rib*, 6: 351.

¹²⁷ Söz konusu bu eser *et-Tavassut beyne Mâlik ve İbnKâsım fi'l-mesâil elletî ihtelefâ fihâ min mesâli Müdevvene* ismiyle Ebû Süfyan Mustafâ Bâcî tarafından 2005 yılında tahkik edilerek basılmıştır. Klasik Mâlikî kaynaklarda ihtilaf edilen meselelerin çok az (4 tane) olduğu ifade edilse de Cübeyrî, ilgili eserinde 44 meselede ihtilaf olduğunu zikretmiş, Ali b. Belkâsım ise bu sayıyı 77'ye kadar çıkarmıştır. Ali b. Belkâsım, *el-İmâm Abdurrahman ibnu'l-Kâsım ve içtihadâtuhu min hilâli'l-Müdevvene* (Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 2007), 364-65.

¹²⁸ Muslih, *el-İmâmEbü'l-Hasân el-Lahmî*, 1: 191.

malden sadece ikinci ihtimalin olabileceğini belirtmiştir. Ancak bu ihtimalin doğru olarak kabul edilmesinin Lahmî'nin sadece mezhepten çıkmasının eleştirilmesi sonucunu doğurmayacağına vurgu yapmıştır. Zira bu durum Lahmî'nin usul ilmindeki yeterliliğini tartışmaya açmaktır. Mezhebin dışına çıkmanın heva ve hevese dayanmadığı sürece bir kınama vesilesi olamayacağını ifade eden Muslih, Lahmî'nin bir asıl ve kurala dayanmadan mezhep dışına çıkmadığını ifade etmiştir.¹²⁹

Muslih'in ifade ettiği bu ihtimallere şunu da ilave edebiliriz. Her mezhep içinde işin doğası gereği muhalif görüşleri ifade etme serbestisi olmasına karşın Lahmî'nin diğer ulemâya nazaran daha fazla eleştiriye tabi tutulması O'nun mezhepte zayıf olan görüşleri ortaya çıkarması ve onları tercih etmesiyle ilişkilendirilebilir.

SONUÇ

Maliki mezhebinin tesis döneminde İmâm Mâlik ve öğrencilerinin fikhî görüşlerini bir araya getirmek amacıyla telif edilen ve farklı Maliki çevrelerce mezhep içi fikhî faaliyetlerin temel kaynağı olan *ümmehat/ devavin* arasında ilk sırada bulunan *el-Müdevvene* mezhep literatürünün en önemli eserlerinden biridir. Mâlikî mezhebinin bütün kollarında etkili olan bu eser üzerine muhtasar, şerh ve tâlik çalışmaları yapılmıştır.

Eser üzerine yapılmış altmış tane şerh çalışması bulunmaktadır. Lahmî'nin eseri olan *et-Tabsira* Mâlikî mezhebinin en temel metni olan *el-Müdevvene* üzerine yapılan çalışmalar içindedir. İmâm Lahmî'nin genelde Mâlikî Mezhebi'nde özelde ise Kayravân Mâlikî Ekolü'ü içinde özellikle tercihleriyle ön plana çıktığı görülmektedir. Müellif, hocası Suyûrî gibi gerek kendinden önce gerekse de öğrencisi Mâzerî gibi kendisinden sonra gelen Kayravân ulemâsının yaptığı çalışmalara benzer bir telif ortaya koymuştur. Ancak Lahmî'nin ortaya koyduğu eserin diğerlerine nazaran en temel ayırıcı özelliği mezhep içindeki ihtilafli olan görüşleri ortaya çıkarması/tahrîcu'l-hilâf ve zaman zaman da mezhebin dışına çıkabilecek görüşleri serdetmesidir. Bu bağlamda Lahmî eserinde yeni bir tenkit metodu uygulamıştır. Söz konusu bu metod kendinden önceki mezhep birikimini mutlak anlamda eleştirme, yanlış ve ayıpları ortaya çıkarma şeklinde bir eleştiri değildir. Lahmî ve sonrakilerin yaptığı bu yeni metod, rivâyetlerin tashih ve ta'lilinde daha sıkı bir yöntem uygulama anlamı taşımaktadır. Diğer bir ifadeyle mezhep içinde zayıf ve şâz olarak nitelenen görüşlerin tekrar incelenerek yeniden gözden geçirilmesi ve delillerin ilgili zayıf görüşün tercih edilmesini gerektirmesi halinde de söz konusu görüşle amel etme esasına dayanmaktadır.

Lahmî kendi akranları ve kendinden sonra gelenler tarafından eleştirilse de uygulamaya koyduğu mezhep içindeki ihtilafli meseleleri ortaya çıkarma usûlü ken-

¹²⁹ Muslih, *el-İmâm Ebü'l-Hasân el-Lahmî*, 1: 191.

dinden sonraki fukahâyı etkilemiştir. Özellikle VIII. (XIV.) asra geldiğinde Lahmî'nin tercihleri mezhep içinde itimât edilen görüşler arasında yer almıştır. Lahmî'nin Halîl'in *el-Muhtasar*'ında dayandığı dört kişiden biri olması bunu göstermektedir.

Diğer taraftan Lahmî sadece kendi yaşadığı bölgedeki Kayravân ulemâsını değil Endülüs ulemâsının da itimat ettiği kişiler arasına girmiştir. Kâdî 'Iyâd ve İbn Rüşd'ün nakilleri bunun göstergesidir. Lahmî'nin telifinin en önemli özelliğinden birisi de mezhebin temel kaynakları arasında bulunan ancak günümüze ulaşmayan teliflerden nakiller yapmasıdır. Bu durum elimize ulaşmayan eserler hakkında sınırlı da olsa bilgi elde etme imkânı sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Abdulvehhâb, Hasan Hasanî. *Kitâbu'l-umer fi'l-musannefât ve'l-müellifîne't-Tûnisyyîn*. Nşr. Muhammed el-'Arvasî. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-gâربی'l-İslâmî, 1990.
- Başoğlu, Tuncay. "Tahrîc". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 420-422. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Belkâsım, Ali. *el-İmâm Abdurrahman ibnü'l-Kâsım ve ictihâdâtuhu min hilâli'l-Müdevvene*. Riyâd: Mektebetü'r-rüşd, 2007.
- Bürzülî, Ebü'l-Kâsım. *Câmi'u mesâilil-ahkâm limâ nezele mine'l-kadâyâ bi'l-müftiyyîn ve'l-hükkâm*. Nşr. Muhammed el-Habib el-Hile. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-gâربی'l-İslâmî, 2002.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. *Irak Mâlikî Ekolü (III.-V./ IX.-XI. Yy.)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2004.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "el-Müdevvenetü'l-Kübrâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31: 470-473. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan. "Utbi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42: 237-239. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- Gübrîni, Ebü'l-'Abbâs Ahmed. *'Unvânu'd-dirâye fi men 'urife mine'l-'ulemâfi'l-mietî's-sâbi'a bi Bicâye*. 2. Baskı. Nşr. Âdil Nüveyhiz. Beyrût: Dâru'l-âfâkı'l-cedîde, 1979.
- Halîl b. İshâk. *Muhtasaru Allâme Halîl*. Nşr. Ahmed Câd. Kâhire: Dâru'l-hadis, 1426/2005.
- Hilâlî, Ahmed b. Abdulazîz. *Nûrul-basar fi şerhi hitbeti Muhtasar-ı Halîl*. Nşr. Muhammed Mahmûd. Moritanya: Dâru Yûsuf b. Taşfin, 1328/2007.
- <https://www.histoiredesfax.com/tag/اللمخي-جامع-امام/> Erişim Tarihi: 19. 05. 2018.

- ‘Iyâd, Kâdî. *Tertîbu’l-medârik ve takrîbu’l-mesâlik li ma’rifetie’lâmi mezhebi Mâlik*. Nşr. Saîd Ahmed E’râb. 8 Cilt. Rabât: Vizaretü’l-evkaf ve’ş-şuûni’l-İslâmiyye, 1403/1983.
- İbn Ferhûn, el-Mâlikî. *ed-Dîbâcu’l-müzheb fî ma’rifetie’yânî ‘ulemâi’l-mezheb*. Nşr. Muhammed el-Ahmedî Ebu’n-Nûr. 2. Baskı. 2 Cilt. Kâhire: Mektebetu dâri’t-turâs, 1426/2005.
- İbn Şâs, Abdullah b. Necm, *Ikdu’l-cevâhiri’s-semîne fî mezhebi âlimi’l-Medîne*. Nşr. Humeyd Muhammed b. Lahmir. 3 Cilt. yy.: Dâru’l-gârbi’l-İslâmî, 1403/2003.
- İbn Rüşd, Ebü’l-Velîd. *el-Beyân ve’t-tahsîl ve’ş-şerhu ve’t-tevcîhu ve’t-ta’lîlu fî mesaili’l-Müstahrece*. Nşr. Muhammed Haccî. 2. Baskı. 20 Cilt. Beyrut: Dâru’l-gârbi’l-İslâmî, 1404/1984.
- İbrâhim Alî. *Istîlâhu’l-mezheb ‘inde’l-Mâlikiyye*. Dübey: Dâru’l-buhûs li’l-dirâsâti’l-islâmiyye, 1321/2000.
- Kaya, Eyüp Sait. “Mâlikî Mezhebi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 519-535. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kaya, Eyüp Sait. “Mazerî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 193-195. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kesgin, Hafsa. *Mâlikî Fıkıh Geleneğinde Nevâzil: Endülüüs Örneği*. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, 2013.
- Lahmî, Ebü’l-Hasan Ali b. Muhammed b. Ali. *et-Tabsira*. Nşr. Ahmed Abdülkerim Necib. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2012.
- Lahmir, Humeyd b. Muhammed. *Fetâvâ eş-Şeyh Ebi’l-Hasan el-Lahmî*. Mağrib: Dâru’l-ma’rife, 2005.
- Mahfûz, Muhammed, *Terâcümu’l-müellifîne’t-Tûnusiyîn*. 5 Cilt. Beyrût: Dâru’l-gârbi’l-İslâmî, 1405/1985.
- Mahlûf, Muhammed b. Muhammed. *Şeceretu’n-nûru’z-zekiyye fî tabakâti’l-Mâlikiyye*. Nşr: Ali Ömer. 3 Cilt. Kâhire: Mektebetü’s-sekâfetü’d-dîniyye, 1428/2007.
- Makkari, Ahmed b. Muhammed. *Nefhu’t-tîb min gusni’l-Endülüsi’r-râtîb*. Nşr. İhsân Abbâs. 8 Cilt. Beyrût: Dâru’s-sâdir, 1968.
- Makkari, Ahmed b. Muhammed. *Ezhâru’r-riyâz fî ahhâri ‘Iyâd*. Nşr. Mustafa es-Sekka-İbrahim el-Ebyari-Abdülhafız Şelebi. 3 Cilt. Rabât: İhyau’t-turâsi’l-İslâmî, 1978/1398.

- Muslih, Muhammed. *el-İmâm Ebü'l-Hasân el-Lahmî ve cuhûduhu fî tatvîri'l-itticâhi'n-nakdî fi'l-Mezhebi'l-Mâlikî bi'l-gârbî'l-İslâmî*. 2 Cilt. Dubâi: el-Buhûs li'd-dirâseti'l-İslâmiyye ve ihyâi't-turâs, 1328/2007.
- Özdemir, Mehmet. "Makkarî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 445-446. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Özel, Ahmed. "İbnü'l-Mevvâz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 21: 125-126. Ankara: TDV Yayınları, 2000.
- Sâyîğ, Tevfik b. İbrâhîm. *Kitâbu't-Tabsira min evveli kitâbi'l-hâc ilâ nihâyeti kitâbi'l-cihâd*. Yüksek Lisans Tezi, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, ts.
- Şensoy, Sedat. "Ta'likât". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39: 508-510. Ankara: TDV Yayınları, 2010.
- Tinbuktî, Ahmed Baba. *Neylü'l-ibtihâc bi tadrîzi'd-dibâc*. Nşr. Abdulhamîd Abdullah. 2. Baskı. Tarablus: Dâru'l-kâtib, 2000.
- Venşerîsî, Ahmed b. Yahyâ. *el-Mi'yâru'l-mu'rib ve'l-câm 'u'l-Mağrib 'an fetâvâ ehl-i İfrîkiyye ve'l-Endelüs ve'l-Mağrib*. Nşr. Muhammed Haccî. 13 Cilt. Beyrût: Dâru'l-gârbî'l-İslâmî, 1401/1981.
- Zirikli, Hayreddîn. *el-E'lâm*. 15. Baskı. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-İlmi li'l-melâyîn, 2002.